

ISTVÁN SZATHMÁRI (Budapest)

Kaunokirjallisuuden kääntämisen merkityksestä

Mietin kauan sopivaa esitelmän aihetta (tähän itselleni erityisen mieluisaan vuosijuhlaan, Unkarin kansallispäivään) ja asetin puheenvuorolleni seuraavat ehdot: sen tulisi liittyä siihen työhön, jota tein kuuden vuoden aikana Helsingin yliopiston Unkarin kielen ja kulttuurin laitoksessa, pysytellä hungarologian piirissä, olla ymmärrettävä Unkarin kielen ja kulttuurin laitoksen opiskelijoille sekä sisältää sanottavaa tälle päivälle ja tulevallekin. Päätin valita aiheekseni kaunokirjallisuuden kääntämisen, eri kirjallisuuksien tai laajemmin eri kulttuurien välisen yhdyssiteen, minkä yhteydessä luonnollisesti puhun myös unkarilaisen kääntämisen historiasta sekä siitä, milloin ja miten suomalainen kaunokirjallisuus on ilmestynyt Unkarissa.

1.

Lähtekäämme liikkeelle siitä, mikä on kaunokirjallisuuden erityisluonne. Gyula Illyésiä hieman yksinkertaistaen lainaten kaunokirjallisuudesta voidaan puhua silloin, kun kirjailija tai runoilija näkee ja sanoo sellaista, mitä muut eivät ole vielä nähneet eivätkä toisille kertoneet, ja lisäksi sellaisella tyyllillä ja tavalla, jota kukaan muu ei ole käyttänyt. Merkittävä unkarilainen runoilija Lőrinc Szabó (ks. Kulcsár Szabó 1993, 23–30) tiivistää runouden olemuksen seuraavasti:

Runous vetää puoleensa, kasvattaa ja rikastuttaa meitä saatamalla kokemuspöydäsi asioita, joista meillä ei ole kokemusta. (Szabó 1958, I, 11.)

Sándor Weöres puolestaan valaisee kaunokirjallisuuden ja runouden päämäärää näin:

En tavoittele lukijan ihastelua – – Tahdon aivan muuta: säteillä elävää virtaa, joka ravistelee vaistoja, tunteita, älyä, mielikuvitusta, sielua, koko ihmisen olemusta; niin ettei vain ihminen lue runoa vaan myös runo ihmistä. Tahdon läpivalaista ja ravistella sinua, jotta voisit rakentaa itsesi uudelleen, muuttua suljetusta, rajatusta, eksistentiaalisesta minästäsi avoimeksi, sosiaaliseksi, kosmiseksi, loputtomaksi minäksi. (Weöres 1981, I, 7.)

Mitkä tyyllilliset ja kielelliset ominaisuudet tekevät kaunokirjallisuudesta muista viestintämuodoista poikkeavasti järjestyvän ja niitä esteettisesti korkeampi-arvoisemman? Lyhyesti luetellen: motiivien kasautuminen, omintakeinen kuvallisuus, kieliopilliset metaforat, tietty määrä normipoikkeamia, rakenteen kompleksisuus, kielen uudistaminen sekä voimakkaampi esteettinen vaikutus, joista kaikista seuraa tietty tiiviys ja samalla polyvalenssi (ks. Fónagy 1979, 430–459).

On selvää, että kaunokirjallisen teoksen istuttaminen toiseen kieleen ei ole helppo tehtävä. Hyvän käännöksen pääkriteeri on, että sen tulee sisällöllään, tunnelmallaan ja tyyllillään saavuttaa alkuperäisen teoksen vaikutus. Käännös on kuitenkin riippuvainen kohdekielen tyylistä ja sen lähdekielestä poikkeavista mahdollisuuksista. Kaunokirjallisuuden käännös on aina kaksikasvoinen: se edustaa alkuperäistä teosta, mutta on myös kohdekielisen kirjallisuuden orgaaninen osa. On siis tunnustettava oikeaksi näkemys, jonka mukaan hyvin käännetty teksti ei muistuta alkuperäistä pintatasolla vaan on ytimeltään sama. Lőrinc Szabó, joka oli myös loistava kääntäjä, sanoo esimerkiksi, että vain runoilijat voivat kääntää kaunokirjallisuutta, koska työ vaatii innoitusta, luovaa mielikuvitusta ja erityistä kielellistä vahvuutta. (Szabó 1958, I, 6.)

Adekvaatin käännöksen toteutumiseen vaaditaan edellä mainittujen kykyjen lisäksi vielä paljon muutakin: runoilijan tai kirjailijan tuotannon, persoonan ja tyylin varmaa tuntemusta sekä käännettävän teoksen kokonaisuuden ymmärtämistä ja syvää omaksumista. Tärkeää on myös kohdekielen kielellisten ja tyyllillisten keinojen, tyylihistorian ja kirjallisuuden tietoinen hallinta, jopa lähde- ja kohdekieltä vertailevan kontrastiivisen tyyliopin tuntemus.

Sallittakoon tässä pieni reunahuomautus: olen vakuuttunut siitä, että ulkomailla toimivien hungarologian laitosten tärkeimpiä tehtäviä on kontrastiivisten kielitieteellisten ohjelmien toteuttaminen: unkarin kielen opettamista ja opiskelua helpottavien ja syventävien vertailevien tutkimusten julkaiseminen sekä mahdollisesti täydellisten kontrastiivisten kielioppien toimitaminen. Samaa mieltä kanssani on professori Jean Perrot, joka johtaa Pariisissa sekä unkarilais-ranskalaista että suomalais-ranskalaista tutkijaryhmää, ja on julkaissut Helsingissä toimivan professori Välikankaan kanssa aihetta modernilla tavalla käsitteleviä teoksia. Vuonna 1985 Perrot määritteli Pariisin hungarologian keskuksen (Centre interuniversitaire d'études hongroises) päätehtävänä olevan ”– – favoriser en France le développement des études hongroises et de toutes les recherches intéressant la Hongrie”, luetellen vertailevan kielitieteen tutkimuksia sekä ranskalaisille kirjoitettuja (kirjoitettavia) unkarin kielioppeja ym. (Ks. alkusanat Nyéki 1988, 5–6.)

Mikä on kaunokirjallisuuden kääntämisen merkitys kirjallisen sivistyksen ja kansalliskirjallisuuden näkökulmasta? Lőrinc Szabó kirjoittaa:

Kaunokirjallisuuden kääntäminen tuottaa moninkertaista iloa. Ilman sitä pysyisimme sokeina ja kuuroina lähes kaikelle sille, mitä runoudessa kansallisten rajojen ulkopuolella tapahtuu. Kääntämisen kautta on alkanut ja jatkuu maailmankirjallisuuden ajatusten ja sielunliikkeiden vaihto, ihmiskunnan yhteisen elämän pieniä ja suuria asioita koskeva pohdinta. (Szabó 1958, I, 6.)

2.

Katsokaamme seuraavaksi, mikä merkitys käännöksillä on ollut ja on unkarilaisessa kirjallisuudessa. Sen hahmottelemiseksi on ensin luonnehdittava unkarilaista kirjallisuutta ainakin pääpiirteittäin. Muihin kansalliskirjallisuuksiin verrattuna unkarilaista kirjallisuutta voidaan erityisesti ulkomaalaisille kuvailla korostamalla kolmea huomattavaa erityispiirrettä.

Unkarilainen kirjallisuus on yltänyt suuriin saavutuksiin etenkin lyriikassa. Tämä on tullut usein todetuksi muiden maiden kirjallisissa traditioissa. Tuskin kukaan voi kieltää, että Bálint Balassi, Sándor Petőfi ja János Arany, Mihály Vörösmarty, Endre Ady, *Nyugatin* sukupolvi ja Attila József, vain huomattavimpia nimiä mainitakseni, kuuluvat Euroopan runouden kärkijoukkoon. Se, että heidän vaikutuksensa ja heidän teostensa käännösten määrä ei ole ollut suurempi, johon kieleemme erityislaadusta ja syrjäisestä asemasta. Viimeisen puolen vuosisadan monipuolisimman ja omaleimaisimman unkarilaisrunoilijan, Sándor Weöresin, tuotannosta on usein todettu, että sitä on lähestulkoon mahdoton kääntää, runot vaikuttavat vain alkuperäisessä muodossaan.

Unkarilaisesta proosasta on tässä yhteydessä todettava, että esimerkiksi lukuisia Jókain teoksia käännettiin verraten lyhyen ajan kuluessa niiden ilmestymisestä saksaksi ja englanniksi, mutta myös suomeksi (ks. Heikkilä 1984, 198; ks. myös Jávör 1975, 17–18). Monet nykyprosaistimme ovat niinkään löytäneet kääntäjiä ja kustantajia Euroopasta ja Amerikasta. (Ks. Launonen 1973, 1986.)

Toisena ominaispiirteenä voidaan mainita (vaikkei niin ole tapana tehdä) se, että kuten yleensä pienten, erityisesti Euroopan keski- ja kaakkoisosissa asuvien, kansojen, unkarilaistenkin kirjallisuus on yleensä ollut yhteiskunnallisesti osallistuvaa, sitoutunut tiiviisti aikansa poliittisiin, taloudellisiin ja kulttuurillisiin tapahtumiin. Kirjallisuus ei ole ollut ainoastaan kunkin aikakauden kysymysten välittäjä vaan se on aina palvellut edistystä, käynnistänyt useita poliittis-yhteiskunnallisia liikkeitä ja asettunut niiden johtoon. Ajatelkaamme reformikauden kirjailijoita ja runoilijoita tai Adya ja *Nyugatin* sukupolvea, tai vaikkapa Sándor Márait, joka Unkarissa ja vielä maanpaossakin pyrki kaikin voimin edistämään Unkarin demokratisoitumista. Yhteiskunnallinen aktiivisuus ei ole tietenkään johtanut siihen, että unkarilainen kirjallisuus olisi laiminlyönyt ihmisyyksilön tunteet ja ajatukset. Yksilö on korostunut erityisesti tällä vuosisadalla.

Kaikesta edellä mainitusta seuraa, että unkarilaista kirjallisuutta on mahdoton ymmärtää (ja vielä mahdottomampi siihen

syvästi eläytyä) ilman suhteellisen laajaa Unkarin historian ja kulttuurihistorian tuntemusta. Samalla tavalla kuin Aleksis Kiven, Eino Leinon, Väinö Linnan tai Eeva Joenpellon tuotannosta heijastuvaa suomalaiselämää ei voi täysin ymmärtää, jos ei tunne suomalaisia taustoja.

Kolmanneksi voidaan viitata siihen, että unkarilaiseen kirjallisuuteen kuuluu sekä määrällisesti että laadullisesti rikas käännöskirjallisuus. Käännöskirjallisuus ei ole vain kansalliskirjallisuuden orgaaninen osa vaan myös sen peili, arvojen mittaaaja. Se, milloin, mitä, ketä, miten tasokkaasti ja keiden toimesta on käännetty, milloin tietyt merkittävät teokset on käännetty uudestaan, mikä on ollut käännösten vaikutus ja kuinka kiinteästi ne ovat kasvaneet osaksi omaa kirjallista perinnettä, osoittaa, missä määrin kyseinen kirjallisuus on ollut maailmankirjallisuuden hermoilla. Käännökset todistavat myös sitä, mihin kyseinen kirjallisuus yltää: pystyykö se vastaamaan vieraiden kirjallisuuksien teoksien antamiin haasteisiin, uusiin kirjallisuuden lajeihin, kielellisiin ja tyyllillisiin ilmiöihin ja ratkaisuihin.

3.

Tarkastelkaamme hieman lähemmin unkarilaista käännöskirjallisuutta. Kiistämätöntä lienee, että Unkarissa käännöskirjallisuus on kiinteä osa kansalliskirjallisuutta. Sen todistaa sekin, että merkittävimmät runoilijat ja kirjailijat ovat lähes poikkeuksetta luoneet myös vieraskielisen lyriikan ja proosan unkarinoksia ja että nämä käännökset ovat usein osoittautuneet kestäviksi (ajatelkaamme vaikkapa Arany'in Shakespeare-käännöksiä tai Béla Vikárin *Kalevalaa*). Usein on käynyt niin, että käännöstulkinnat eivät ole pelkästään tavoittaneet alkuperäisen teoksen esteettistä ja taiteellista tasoa vaan ovat myös "ylittäneet" ne (esim. *Nyugat*-piirin käännökset).

Edellä todetun jälkeen on ehkä tarpeen luetella unkarilaisen kääntämisperinteen suuret aikakaudet ja sukupolvet. Kääntämisperinteen varhaisen periodin, kielellisten ja kirjallisten harjoitelmien ajan, voidaan katsoa jatkuneen 1700-luvun puoleenväliin saakka. Jo 1100- ja 1200-luvulla ilmestyi *Halotti*

Beszédin (Ruumissaarna) ja *Ómagyar Mária-siralomin* (Muinaisunkarilaisen Marian itkuvirren) kaltaisia korkeatasoisia uudelleenrunoiluja. Pitkän kauden huippuina erottuvat 1500-luvun lopussa ilmestynyt Gáspár Károlyin raamatunkäännös (*Károlyi-biblia*) sekä 1600-luvun alussa julkaistu Albert Szenczi Molnárin virsikirja. Täysin vähäpätöisinä ei voida sivuuttaa koodeksejakaan, jotka ovat tuottaneet suuren määrän käännöksiä, mutta ovat kirjallisesti huomattavasti vaatimattomampia. Voidaan sanoa, että ne olivat se koulu, jonka kautta Unkarin kieli ja kirjallisuus kypsyivät, aikuistuivat. (Vrt. Horváth 1944.) Valistusajan runoilijoiden ja kirjailijoiden, erityisesti Ferenc Kazinczyn, monipuolisessa käännöstyössä on jo moderneja piirteitä.

Ensimmäinen suuri kääntäjäsukupolvi syntyi reformiaikana kaikilla aloilla suuriin saavutuksiin yltäen; tärkeimpiä edustajia olivat Mihály Vörösmarty, János Arany, Sándor Petőfi ja Károly Bérczy. Toisen suuren sukupolven muodosti *Nyugat*-piiri. Dezső Kosztolányi, Mihály Babits, Árpád Tóth, Lőrinc Szabó ja monet muut tulkitsivat unkarilaisteksteille ennenkokemattomalla esteettisellä tasolla Baudelairen, Rimbaud'n, Verlainer, Mallarmén, Apollinairin ja Poen runoutta. *Nyugatin* sukupolveen kuului myös Béla Vikár, jonka kohdalla tahtoisin todeta hieman kerettiläisesti, että itselleni hänen *Kalevala*-käännöksensä on yhä parhaiten alkuperäisen tunnelman tavoittava, vaikkakin hänen jälkeensä on luotu ainakin neljä uudempaa, niinikään korkeatasoista käännöstä.

Myöskään viimeisten vuosikymmenien käännöskirjallisuus ei anna valituksen aihetta. Kaunokirjallisuuden kääntäjien joukkoon on mahtunut sellaisia suuria nimiä kuin László Németh, Gyula Illyés, Sándor Weöres, Gábor Devecseri ja Géza Képes.

Millainen on ollut suomalaisen kaunokirjallisuuden vastaanotto Unkarissa?

Suomalaisen kirjallisuuden unkarintamiselle antoivat alkusysäyksen suomalais-ugrilaisen kielisukulaisuuden löytäminen sekä *Kalevalan* ilmestyminen, jotka herättivät suurta kiinnostusta Suomen kansaa kohtaan. Onkin ymmärrettävää, että ensimmäiset kääntäjät (1870-luvulta lähtien) olivat etupäässä suomen kieltä taitavia kielitieteilijöitä. Tahtoisin tässä kohdin tehdä kaksi huomautusta. Luomaansa kunniakasta perinnettä jatkaen kielitieteilijät toimivat Unkarissa nykyäänkin kaunokirjallisuuden kääntäjinä. Kielitieteilijä-kääntäjät ovat usein tunteet suurta mielenkiintoa kaunokirjallisuutta kohtaan, ja useimmissa käännöksissä on myös merkkejä todellisesta kirjailijan tai runoilijan innoituksesta. Tähän joukkoon kuuluvat muun muassa Pál Hunfalvy, József Szinnyi, Ignác Halász, Móric Szilasi, Gyula Zolnai, Irén N. Sebestyén ja József Erdődi, sekä meidän aikanamme György Lakó, Péter Hajdú ja Gábor Bereczki.

Nykyäikää lähestyttäessä kääntäjien joukko muodostuu yhä vahvemmin runoilijoista ja kirjailijoista, esimerkiksi Béla Vikár, János Kodolányi ja Géza Képes, sekä sellaisista myös kirjallisuushistoriaa tuntevista ammattikäntäjistä kuin esimerkiksi Endre Gombár, Béla Jávorszky, Kálmán Nagy, István Rácz, István Schütz, Lajos Szopori Nagy ja Éva Pap.

Edellä mainituista ja muista aiheeseen liittyvistä kysymyksistä tarjoaa lisätietoa Péter Domokosin hyödyllinen teos *A finn irodalom fogadtatása Magyarországon* (Suomalaisen kirjallisuuden vastaanotto Unkarissa, 1972), hänen artikkelinsa *A finn irodalom Magyarországon* (Suomalainen kirjallisuus Unkarissa, Heikkilä 1984, 143–150), sekä jo edellä mainittu Jenő Jávörin teos. Domokos arvostelee ensin mainitussa teoksessaan kolmanteen ryhmään kuuluvia niin kutsuttuja harrastelijakääntäjiä. Olen kuitenkin sitä mieltä, että heilläkin on ollut osuutensa suomalaisia kohtaan tunnetun mielenkiinnon hereillä pitämisessä. Domokos viittaa myös siihen, että Sulo Haltsosen bibliografiassa *Suomalaista kaunokirjallisuutta vierailta kielillä* (1961) ”me unkarilaiset sijoitumme jälkipäähän, ruotsalaisten, virolaisten, saksalaisten, tanskalaisten, hollantilaisten, venäläisten ja

ranskalaisten perään” (emt., 150). Heikosta tuloksesta huolimatta on korostettava kahta positiivista seikkaa. Unkarilaiskääntäjät ovat yleensä kääntäneet suomenkielisestä alkutekstistä, ja erityisesti Domokosin mainitseman teoksen ilmestymisen jälkeen, viime vuosikymmenien aikana suomalaisen kaunokirjallisuuden unkarinnokset ovat lisääntyneet huomattavasti (”Siniristisarja” sekä muut sarjat ja yksittäiset teokset).

5.

Kaunokirjallisuuden käännöksiä voi luonnollisesti hyödyntää opetuksessa, ja nyt ajattelen tietenkin hungarologian opetusta. Itse olen käyttänyt opetusmateriaalina esimerkiksi Gábor Bereczkin erinomaisen hyvin onnistunutta *Tuntemattoman sotilaan* unkarinnosta *Ismeretlen katona*. Ennen yksityiskohtaista tyyli- ja kieliopillista analyysia, jossa vertailtiin lähde- ja kohdekielisen tekstin jaksoja, luonnehdimme Bereczkin käännöstä yleisemmin. Sille tyypillisiä ominaisuuksia ovat värikäs, elämänmakuinen unkarin kieli, yhtenäinen, kansanomaisuuteen taipuvainen realistinen tyyli, vakiintuneiden ilmaisujen, sanontojen ja sananparsien käyttö, realistisen vaikutuksen saavuttamiseksi käytetyt karkeat ilmaisut ja slangi-ilmaisut, vuoropuheluissa hyvin toimiva, luonnollinen lauseiden rakentaminen sekä kansanomaisen ajattelutavan ja tunnelman välittäminen. Todettiin myös, että kääntäjä on työssään onnistunut nousemaan yli sanojen, ilmaisujen ja lauseiden, ja olennaisen saavuttamiseksi tehnyt myös pienehköjä kielellisiä ja tyyllillisiä muutoksia.

Viimeksi mainittu ominaisuus tuli analyyseissä useaan kertaan todettua. Seuraavat esimerkit ovat toisen luvun kuudennesta jaksosta (*Tuntematon sotilas* 64–68, *Az ismeretlen katona* 59–62). Ensimmäinen lause kuuluu alkutekstissä: ”*Hei, on täällä ainakin yksi kyrmyllään*”. Käännös: ”*Ide nézzetek, egy azért mégis beadta a kulcsot.*” Käsky ”*ide nézzetek*” ja leikillisen kuvallinen ilmaus ”*beadta a kulcsot*” sopivat hyvin tekstiin eivätkä poikkeaa liikaa alkuperäisestä. Varsin onnistunut on ilmaus ”*valahogy mégis másképp*” pari riviä myöhemmin: ”*Ugyanúgy vicsorgott, mint Vuorela, valahogy mégis*

másképp” (”Samalla tavalla hän irvisti kuin Vuorelakin, mutta *samaa vaikutusta se ei heihin tehnyt*”). Seuraavassa kääntäjä on yhdistänyt kaksi lausetta käyttämällä tuttavallista puhuttelua *ni* ja poiketen hieman alkutekstistä: ”*Ni, milyen messzire elvonszolta magát*” (”*Kahtokaa. Pitkään on vetännä ihtijään.*”). Unkarilaiseen tekstiin sopii mieluummin kääntäjän seuraava ratkaisu kuin pitäytyminen tiukasti alkutekstissä: ”Vanhala a többit nézte, de *nemigen derült föl senki. És ő is visszafogta mehet-nékét.*” (”Vanhala katsoi toisia, mutta *niin harvat hymyilivät, että hänkin pidätti naurunsa.*”) Unkarinnoksen lauseeseen saattaa hyvinkin sopia puhuttelu ”uraim”, vaikkei se esiinny suomalaisessa tekstissä: ”Csak sorban, *uraim.* Fejenként kétszáz.” (”Jono kuntoon. Kaksisataa pekkaa päälle.”) Samaten karkeahko *fene* seuraavassa muunnellussa lauseessa: ”Ki a fene tudja ezt elolvasni?” (”Kaikki saatana luvui niit on kuka ymmärtä tämmösest?”). Yhteenvetona voidaan sanoa, että edellä mainittujen kaltaisten ratkaisujen kautta Bereczkin käännös on yltänyt todelliseen adekvaattiuteen sanan laajassa merkityksessä.

Lopuksi tahtoisin mainita, että 1987–1988 Unkarin kielen ja kulttuurin laitoksessa opiskelleet suomalaiset analysoivat István Örkény’in näytelmiä ja Domokos Szilágy’in runoutta. Éva Gerevich-Kopteffin asiantuntevalla johdolla opiskelijat suomensivat uusia unkarilaisia novelleja. Vanhat ja uudet opiskelijat ilmoittautuivat lähes poikkeuksetta suomalais-unkarilaisen vertailevan tyyliopin harjoitustunneille. Uskon, että tilanne on yhtä hyvä nykyäänkin, ja toivon, että Unkarin kielen ja kulttuurin opinnot, joihin sisältyy kaunokirjallisuuden kääntämistä ja vertailevan kielitieteen alaan kuuluvia harjoituksia, tulevat jatkossakin toimimaan suomalaisia ja unkarilaisia yhdistävänä kulttuurisena linkkinä.

Lähteet

- Bereczki, Gábor 1982 : Az ismeretlen katona.
- Domokos, Péter 1972: A finn irodalom fogadtatása Magyarországon.
Budapest .
- Fónagy, Iván 1979: A "költői nyelv". Világirodalmi Lexikon.
- Haltsonen, Sulo 1961: Suomalaista kaunokirjallisuutta vierailta kielillä
Helsinki.
- Heikkilä, Päivi – Karig, Sára, toim. 1984: A magyar irodalom
Finnországban. Barátok, rokonok. Budapest .
- Horváth, János 1944: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest.
- Jávori, Jenő 1975: A finnugor népek irodalmának bibliográfiája.
Budapest.
- Kulcsár Szabó, Ernő 1993: A magyar irodalom története 1945–1991.
Budapest .
- Launonen, Hannu, suom. ja toim. 1973: Maailma uutena. Porvoo.
— 1986. Miljoona kilometriä Budapestiin. Helsinki.
- Linna, Väinö: Tuntematon sotilas.
- Nyéki, Louis 1988: Grammaire pratique du hongrois d'aujourd'hui. Paris.
- Szabó, Lőrinc 1958: Örök barátaink. Budapest.
- Weöres, Sándor 1981: Egybegyűjtött írások. Budapest.